



Tidsskrift for velferdsforskning
Årgang 19, Nr. 3-2016, s. 204-220
ISSN online: 2464-3076

DOI: 10.18261/issn.2464-3076-2016-03-01

FAGFELLEVDERT ARTIKKEL

Tilpasning eller tilbaketrekning?

Tilhørighetsstrategier blant unge voksne med rus- og psykiske helseproblemer.

Randi Semb

Stipendiat, Høgskolen i Sørøst-Norge, randi.semb@hbv.no

Marit Borg

Professor, Høgskolen i Sørøst-Norge, marit.borg@hbv.no

Ottar Ness

Professor, Høgskolen i Sørøst-Norge, ottar.ness@hbv.no

SAMMENDRAG:

Å tilfredsstille grunnleggende menneskelige behov, som tilhørighet, er et sentralt mål for helse- og sosialtjenestene. Studiens mål er å få økt kunnskap om hvilke erfaringer unge voksne med samtidige rus- og psykiske helseproblemer (ROP-problemer) har med tilhørighet i sitt lokalmiljø, og hva deltakerne mener fremmer og hindrer tilhørighet. Datagrunnlaget er dybdeintervjuer med syv unge voksne med ROP-problemer. Gjennom fortolkende fenomenologisk analyse ble tre hovedtemaer identifisert: 1) Å ikke kunne relatere seg til noe i mainstream, 2) å balansere mellom mainstream og outsiderlivet, og 3) å prøve å få et sterkere fotfeste i mainstream.

Nøkkelord

Tilhørighet, identitet, strategier, unge voksne, rus, psykisk helse, samfunn, kvalitativ studie

ABSTRACT:

Adaptation or retraction? Belonging strategies among young adults with co-occurring substance abuse and mental health problems

In the health and social services, meeting human needs, such as belonging, is crucial. The aim of this study is to explore how young adults with co-occurring substance abuse and mental health problems experience a sense of belonging in their local environment, and of facilitators and barriers related to this. Data were gathered through qualitative in-depth interviews with seven young adult service users. Using phenomenological-hermeneutic analysis, three major themes were identified: (1) Can't find anything to relate to in the mainstream, (2) balancing between mainstream and outsider life, and (3) trying to get a stronger foothold in the mainstream.

Keywords

Belonging, identity, strategies, young adult, substance abuse, mental health, community, qualitative study


UNIVERSITETSFORLAGET

 **Idunn**
Nordiske tidsskrifter på nett

This article is downloaded from www.idunn.no. © 2016 Author(s). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons CC-BY-NC 4.0 License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), allowing third parties to copy and redistribute the material in any medium or format and to remix, transform, and build upon the material for non-commercial use, provided the original author and source are credited.

INNLEDNING

Artikkelen¹ handler om tilhørighet hos unge voksne med samtidige rus- og psykiske helseproblemer (ROP-problemer). Dette er mennesker som gjerne lever i krevende livssituasjoner og som ofte har erfaringer med ulike former for «utenforskap».

Tilhørighet regnes for å være et grunnleggende menneskelig behov (Baumeister og Leary 1995). Det er personers subjektive erfaringer med tilhørighet, eller det Hagerty, Lynch-Sauer, Patusky, Bouwsema og Collier (1992) betegner som «psykologisk tilhørighet», som er studiens utgangspunkt. De karakteriserer psykologisk tilhørighet ved hjelp av to definerende attributter:

- (1) the person experiences being valued, needed, or important with respect to other people, groups, objects, organizations, environments, or spiritual dimensions; and (2) the person experiences a fit or congruence with other people, groups, objects, organizations, environments, or spiritual dimensions through shared or complementary characteristic. (s. 174)

Når det gjelder sosial tilhørighet, vil erfaringer med dette, ifølge beskrivelsen over, henge sammen med personens opplevelse av å bli møtt av andre og av personens identifikasjon og ikke identifikasjon med andre. For å oppleve tilhørighet til samfunnet vil både møtet med signifikante andre, med mer perifere personer, og kulturelle forventninger i ulike sammenhenger ha betydning.

Tilhørighet til samfunnet kan være et viktig tema hos unge voksne med ROP-problemer. Manges liv preges av lav livskvalitet. Personene inngår i gruppen som beskrives som «å stå utenfor» viktige samfunnsområder (Drake og Wallach 2000; IS-1948, 2012). De er blant annet overrepresentert i gruppen som blir betegnet med NEET (Not in Employment, Education, or Training) (Yates og Payne 2006).

I tillegg til denne typen «utenforskap» bidrar også stigmatisering av mennesker med ROP-problemer til at de har lav status og lite anerkjente roller i samfunnet (Clayton, O'Connell, Bellamy, Benedict og Rowe 2013). Deres situasjon er i strid med målene i norsk helse og sosialpolitikk (NOU 2001:22; IS-1948, 2012; St.prp. nr. 63, 1997–1998; St.meld. nr. 30, 2011–2012). I 2013 ratifiserte Norge FN-konvensjonen om rettighetene til mennesker med nedsatt funksjonsevne. I følge denne konvensjonen har alle

-
1. Denne artikkelen er et resultat av forskningsprosjektet «Samarbeidende praksiser i psykisk helse og rus som mangfoldig partnerskap». Prosjektleder har vært professor Marit Borg og forskningsleder har vært professor Ottar Ness. Prosjektet ble finansiert av Norges Forskningsråd i perioden 2012–2015. Vi takker deltagerne som har delt sine historier, kompetansegruppa, andre ansatte i kommunen, Rusmisbrukernes interesseorganisasjon (RIO) og lokallagene til Mental Helse (MH) og Landsforeningen for pårørende innen psykisk helse (LPP) for deres bidrag i ulike deler av forskningsprosessen.

rett til ivaretagelse av sin fysiske og psykiske integritet (artikkel 14), og rett til et selvstendig liv og til å være en del av samfunnet (artikkel 17).

En persons identitet har betydning for opplevd tilhørighet. Faglitteraturen knytter ulikt meningsinnhold til begrepet. Generelt har identitet å gjøre med oppfattelsen eller opplevelsen av hvem man er som person. Et interaksjonistisk identitetsbegrep² (Goffman 1959; Jenkins 2008; Mead 1934) innebærer at det er et dialektisk forhold mellom personens oppfatning av seg selv og møtene med andres oppfattelse av personen. Identiteten er ingen fast størrelse, men forandres i større eller mindre grad i løpet av livet. En person har også flere identiteter. Hvilke av dem som utspiller seg avhenger av situasjonen som personen befinner seg i (Stets 2006).

Jenkins (2008) påpeker det aktive elementet i identitet; vi bruker vår identitet til å klassifisere ting og personer, og til å assosiere oss med noe i omgivelsene. Han bruker identitet synonymt med identifikasjon. I en identifikasjonsprosess leter vi etter hva som er likt og hva som er ulikt, hva som skiller og hva som forener de andre eller noe annet i omgivelsene med meg (Hagerty mfl. 1992). Identifikasjon utgjør altså ett av de to attributtene til psykologisk tilhørighet.

I det interaksjonistiske identitetsbegrepet til Jenkins (2008) inngår også det andre tilhørighetsattributtet – hvordan «de andre» oppfatter deg. Identitet blir dannet i en dialektisk prosess mellom de to tilhørighetsattributtene – mellom indre og ytre forhold. Dersom personen opplever å bli stigmatisert, kan stigmaet bli internalisert og bli en del av identiteten, som igjen vil virke inn på hvem personen identifiserer seg med. I følge Goffman (1968) vil personen som opplever seg stigmatisert på ulike måter prøve å «reparere» sin ødelagte identitet. Hos Anderson (1998) er innsikt i individets identitetsubehag viktig for å forstå rusmisbruk, og hvordan misbruket kan reduseres.

I overgangen fra å være ungdom til å bli voksen kan identitetsspørsmål være av spesielt stor betydning – inkludert det å finne sin plass i samfunnet og utvikle en identitet knyttet til samfunnsroller (Alexander 2008; Benedicto og Moran 2007; Hall, Coffey og Williamson 1999; Lister, Smith, Middleton og Cox 2003). Det antas derfor at identitet er en viktig dimensjon i de unge voksnes erfaringer med tilhørighet, inkludert samfunnstilhørighet.

Det er gjort få empiriske studier av hvordan personer med rus- og/eller psykiske helseproblemer ser på seg selv som samfunnsmedlemmer i lys av sine hverdagslivserfaringer. Viktigheten av å ivareta behovet for tilhørighet hos personer med ROP-problemer er berørt i litteraturen, men hva dette konkret innebærer for denne målgruppa, er lite undersøkt.

Målet med denne studien er å framskaffe kunnskap om hvilke erfaringer unge voksne med ROP-problemer har med tilhørighet, og hva de mener fremmer og hindrer dette. Studien skal i tillegg gi kunnskap om hvilke

2. Selvet blir her i stor grad dannet på samme måte som identitet, og selvet kan ses på som en form for identitet (selv-identitet).

konkrete tiltak som kan settes i gang i en kommune for å styrke tilhørighet for målgruppa. Følgende forsknings spørsmål utforskes:

1. Hva betyr tilhørighet for unge voksne med ROP-problemer?
2. Hva hindrer og fremmer tilhørighet for medlemmer av denne gruppa?

FORSKNINGSTILNÆRMING OG METODE

Studien skal gjennom kvalitative individuelle dybdeintervjuer belyse hvordan deltagerne erfarer tilhørighet fra sitt livsverdenperspektiv (Dahlberg, Drew og Nystrom 2008). Det ble benyttet en semistrukturert intervjuguide med åpne spørsmål om erfaringene med tilhørighet, og hva som fremmer og hemmer tilhørighet. Deltagerne ble bedt om å utdype og konkretisere sine erfaringer.

Studien er en del av et større prosjekt med en aksjonsforskningstilnærming, nærmere bestemt en «co-operative inquiry» (Ness, Borg, Semb og Karlsson 2014). Dette betyr at forskerne i hele forskningsprosessen samarbeider med personer som direkte blir berørt av tema som forskningen omhandler og som har kunnskap om lokale, kontekstuelle forhold. Målet med samarbeidet er å øke sannsynligheten for å generere relevant kunnskap og bidra til ønsket endring.

I denne samarbeidsbaserte forskningstilnærmingen etablerte vi blant annet en kompetansegruppe, bestående av tre personer med erfaringer med rus- og/eller psykiske problemer, to pårørende og tre fagpersoner i kommunen. Gruppa har bidratt med sine erfaringer og kompetanse i forskningsprosessen. Innspill fra personer som direkte blir berørt av forskningen, kan øke studiens kvalitet (Moltu, Stefansen, Svisdahl og Veseth 2013). Dette har blant annet skjedd ved at kompetansegruppa har gitt innspill på forskningstema og intervjuguide. Dessuten har diskusjoner av foreløpige funn med gruppa bidratt til kritisk vurdering av våre forforståelser og dermed til økt refleksivitet (Finlay 2012).

Studien bygger på intervjuer med syv deltagere med ROP-problemer, men uten at det ble stilt krav om diagnose. Deltagerne ble rekruttert fra kommunens tjenester til personer med ROP-problemer i aldersgruppen 18–28 år. De fleste ble rekruttert fra rustjenesten i kommunen. I etterkant av intervjuet fylte deltagerne ut et skjema om bakgrunnsinformasjon.

Deltagernes alder varierte fra 20 til 30 år, med 22 år som medianverdi. Av de syv deltagerne var det to kvinner og fem menn. Med unntak av en deltager, var alle etnisk norske og med begge foreldrene født i Norge. En av foreldrene til en av deltagerne var ikke var født i Norge. Noen av deltagerne hadde fullført grunnskole, mens andre tok videregående skole eller var ferdige. To deltagere var ikke tilknyttet skole eller arbeidsliv på intervjutidspunktet. En deltager bodde på institusjon, mens andre bodde hos familie eller venner eller leide bolig.

Førsteforfatter intervjuet deltagerne individuelt i perioden juni 2013 – februar 2014. Deltagerne ble presentert for mulig intervjusted og forslaget ble godt mottatt. Med unntak av ett intervju som fant sted i et lite møterom på et hotell, fant intervjuene sted på et kontor eller i et lite møterom i lokalene til de kommunale tjenestene. Intervjuene varte mellom 20 og 80 minutter. De ble tatt opp på lydbånd, og transkribert av førsteforfatter.

Analyseprosessen var induktivt drevet. Smith og Osborns (2008) fortolkende fenomenologiske metode ble benyttet i analysen. Gjennom en trinnvis prosedyre er målet å komme fram til en mest mulig sannsynlig fortolkning av meningsinnholdet i deltageres erfaringer.

Analysen besto av følgende trinn: 1) Transkripsjonen ble lest flere ganger og idéer om hva som kunne være interessant ble notert. 2) Ved hjelp av software programmet NVivo10 ble transkripsjonen kodet med tekstnære koder/utdrag fra teksten. All tekst ble behandlet som data. 3) Tekstnære koder med tilhørende utdrag fra transkripsjonen ble skrevet ut og sortert manuelt i kodegrupper etter innhold. Kodegruppene ble gitt navn og representerte overordnede tema, mens de øvrige kodene representerte undertema. Overordnede- og underordnede tema ble satt opp i en tabell. 4) Samtlige intervjuer ble analysert ved bruk av de tre første analysetrinnene. 5) Til slutt ble de ulike tabellene sammenlignet, og overordnede tema som enten uttrykte deltageres erfaringer bedre eller uttrykte mye av det samme, ble slått sammen.

Førsteforfatter gjennomførte de fire første trinnene av analysen alene. Alle forfatterne diskuterte aktuelle overordnede temaer (jf. femte analysetrinn). Forslag til overordnede temaer ble i tillegg diskutert i et kompetansegruppemøte.

Studien er registrert i Regional komité for medisinsk og helsefaglig forskningsetikk, Sør-Norge (REK), og meldt inn og godkjent av Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD). Deltagerne er sikret konfidensialitet ved at bakgrunnsinformasjon om den enkelte deltager ikke blir presentert i artikkelen. I tillegg er noen av deltageres uttalelser delvis redigert, og det er benyttet fiktive navn i presentasjonen av funnene.

RESULTATER

Analyseprosessen resulterte i tre hovedtemaer: 1) Å ikke kunne relatere seg til noe i mainstream, 2) å balansere mellom mainstream og outsiderlivet, og 3) å prøve å få et sterkere fotfeste i mainstream. Temaene uttrykker deltageres ulike tilhørighetsstrategier. De er et uttrykk for at deltagerne aktivt prøver å nå spesifikke tilhørighetsmål. Strategiene kan sies å befinne seg på ulike posisjoner langs et kontinuum der tilhørighet til mainstream og tilhørighet til outsidermiljøer utgjør ytterpunktene.

l) Å ikke kunne relatere seg til noe i mainstream

Et tema som framsto i noen av deltagerne historier, var en opplevelse av lite tilhørighet i det som ofte ble betegnet med «mainstream» eller «A4-livet». Skolen er et viktig referansepunkt i deres fortellinger om annerledeshet. Avstanden mellom dem og tidligere medelever har økt med tiden. Morten fortalte:

Det har alltid vært et slags klassesystem før noen ble introdusert for rus i det hele tatt, og det mellomrommet mellom hver klasse blir bare enda større jo mer vi vokser... alle tar forskjellige veier.

Deltagerne ser avstanden i sammenheng med ulik tilknytning til utdanning og arbeidsliv. De har riktignok en viss tilknytning til disse arenaene, men det kan være vanskelig å finne en passende plass: «Det er en slags jungel, man må jo velge en eller annen sti, uansett hvor gjengrodd den er».

Den opplevde avstanden til mainstream har også en sammenheng med en kritikk av de verdiene som deltagerne opplever at folk flest bygger sine liv på. Slik forklarte Morten det: «Det må liksom finnes andre måter å leve på, ikke sant ... livet er ikke bare prestisje og penger, på en måte». Å være en del av mainstream beskrives av deltagerne som å passivt følge med strømmen og å bli «indoktrinert» gjennom skole, av kapitalinteresser og av massemedier. Dette gir et feil grunnlag å bygge livet sitt på. Knut forklarte det slik: «... ubevisst bygger vi opp et tankemønster som ikke nødvendigvis er reelt».

Deltagerne var også opptatt av at de i stedet måtte være bevisst den negative indoktrineringen og ikke la seg påvirke av alle inntrykkene utenfra. For Knut innebar det å gi slipp på andres forventninger: «... bare gi slipp på de tingene og vite at man er den man er og det man gjør». Det er også mulig å stenge andres forventninger ute og ikke bry seg om dårlige rykter, slik Morten forklarte det: «Jeg bryr meg egentlig ikke noe om sånne ting ... jeg overser det ... men jeg vet at det er der. Jeg er bevisst på det liksom, ser det veldig godt». Deltagerne begrunnelse for ikke å ta hensyn til hva andre mener om dem er at de andre er indoktrinert og redd for det som er annerledes. Morten begrunnet dette også med at stemplingen oppleves som urettferdig: «Det er en grunn til at det er sånn. Jeg vet bare at det er sånn det er... hvordan dems oppvekst var i forhold til min har gjort det sånn».

I stedet for å la seg påvirke av andre prøver de heller å gå sine egne veier. Erfaringene med å stå utenfor mainstream og å ha møtt mye motgang hjelper dem med det. De forteller at dette har gjort at de er blitt bedre kjent med seg selv og kan velge mer ut fra seg selv. De forteller også at de er blitt sterkere av motgangen, og at det gjør det lettere å få gode opplevelser. Knut sa det slik: «Jo sterkere du blir, jo enklere er det å ha gode opplevelser med ting og ikke gå nedenom når det kommer eventuelle hindre». Ved å bygge seg selv opp og å klare å skille mellom hva som er bra og hva som ikke er bra for deg, er det lettere å oppleve tilstedeværelse, som ble beskrevet slik av Knut: «... å passe inn i det som skjer hele tiden. Være en del av det, rett og slett, og ikke stå utenfor og reflektere over ting som ikke trengs nødvendigvis å reflekteres over».

Tilhørighet finner deltagerne i det som kan karakteriseres som «outsidermiljø».³ Morten beskriver miljøer som ikke er redd for å trå utenfor A4-rammene:

Jeg kommer nok alltid til å være den jeg er nå, på B-siden av samfunnet. Jeg liker ikke å være den oppriktige og perfekte personen i samfunnet, liksom, vil heller ha venner som er litt sprø i hodet... ikke A4.

Han fortalte at det ikke var vanskelig å finne slike miljøer i kommunen.

Tilhørighet i outsidermiljøer kan også være knyttet til en mer åndelig søken og ønsker om å bli bedre kjent med seg selv. Knut opplevde at det var mulig å finne dette ved å bruke psykedelika:

Det psykedeliske miljøet er veldig essensielt fordi når du tar psykedelika så tenker du lenger, du får en opplevelse, du blir kjent med deg selv på en helt naturlig måte i forhold til hvordan det rundt oss er bygd opp.

I tillegg til at rus blir benyttet i en mer introspektiv livsutfoldelse, ble rus også brukt til å ha det gøy og få utløp for uro og spenning. Deltagerne fortalte at de prøver å regulere rusbruken for unngå psykoser og en paranoid tankegang, eller for at rusen ikke skal ta for stor del av livet. Morten sa det slik: «I perioder av livet mitt har jeg bare tenkt på rus. Det er ikke bra for meg ... blir sliten».

Deler av hip hop-musikken og/eller -miljøet har verdier deltagerne verdsetter og kan identifisere seg med. Morten forklarte:

Det er der jeg finner min relasjon. De har den krigsviljen liksom... noen av artistene nekter å stoppe å spre budskapet... og de kommer fra helt elendige kår også. Det er så mye virkelighet i tekstene dems, så det gjør at jeg blir slukt av dem.

I det som beskrives av deltagerne som en mer essensiell del av hip hop-miljøet og -musikken kan det være mulig å komme ned til noe som er virkelig, slik Knut forklarte det: «... dype refleksjoner over... ja, virkeligheten da ... hvordan virkeligheten egentlig er».

2) Å balansere mellom tilhørighet til mainstream og outsidermiljø

Noen av deltagerne uttrykte en mer positiv og avslappet holdning til mainstream. Dette ser de i sammenheng med at de er ferdig med å gjøre motstand mot de andre. Tor gav et eksempel på dette fra en institusjon han hadde bodd på:

3. Deltagerne benytter ikke begrepet «outsidermiljø», men begrepet brukes i denne sammenheng inspirert av Howard S. Becher's (1963) forskning.

De fortsatte bare å ruse seg. Det var der de fant tilhørighet. De nektet å føle tilhørighet på (navn på en institusjon). For meg var det ikke så viktig. Jeg var på en måte litt ferdig med sånn trass.

Deltagerne fortalte at de har gått gjennom erkjennelsesprosesser. En ny erkjennelse som ble beskrevet var at man får noe igjen for å samarbeide med de andre. En annen er å slutte å skylde på andre. Frank sa:

Altså du kan ikke skylde på alle andre for ditt problem, når det er kun deg selv det går på, liksom. Synes du livet er dritt, så er det, eh ... du som synes det, og ikke noen andre som prøver å gjøre livet ditt dritt.

Deltagerne fortalte at de har lært å få ny tilhørighet, og ser det i sammenheng med erkjennelsesprosessene. Å forstå det som ble beskrevet som et «sosialt spill» var en måte å få ny tilhørighet på. Det innebærer blant annet å vite hva som er på spill og hva man eventuelt har å tilby for å bli en del av et miljø. En annen måte er å ta initiativ. Frank gav et eksempel på dette:

Man kan alltid ringe til noen og spørre henne om hun har noe å låne, liksom. Og så kan du finne på noe med henne, og gjøre det samme flere ganger på rad, og plutselig bli en del av livet til den personen.

Når det gjaldt tilhørighet til mainstream og outsidersmiljø, beskrev deltagerne en slags mellomposisjon, som de kunne ha ulike strategier for å håndtere. En strategi ble beskrevet slik av Frank:

Jeg orka ikke å se de samme folkene som er i samme situasjon som meg (...) Jeg liker ikke folk som er veldig lik meg. Jeg vil ha folk som er annerledes, men fortsatt lik meg i interesser og sånne ting.

Frank beskrev at det var mulig å oppleve tilhørighet til folk som var relativt oppegående og kule. Han følte lite motstand når han var sammen med dem.

Tor beskrev en annen strategi som gikk ut på å *ikke* ta avstand fra sin bakgrunn, men oppsøke gamle venner, i tillegg til også å være en del av et mer A4-miljø:

Det er mer interessant å være med de på jobben... men samtidig synes jeg det er veldig all right å komme hjem og treffe de gamle vennene, selv om det blir en helt annen ... blir kanskje ikke like spennende (...) Tror jeg blir gal dersom bare det ene, liksom.

Deltagerne som uttrykker et relativt avslappet forhold til mainstream gir også uttrykk for et relativt avslappet og avklart forhold til egen rusbruk. De har redusert rusbruken, men tar en fest en gang i blant, slik Frank sa:

Det er ikke sånn at ja, i dag skal vi gå og ta amfetamin, liksom, og dagen etterpå så trenger man en masse piller for å roe seg ned. Sånn er det ikke i det hele tatt (...). Det blir mye fyll i helgene, og så er det litt data-spilling her og der, liksom.

Optimisme knyttet til å få nye opplevelser og ny tilhørighet ble også beskrevet. Frank sa det slik: «Jeg har jo ganske mange forutsetninger nå til å integrere meg i et nytt miljø. Jeg er veldig klar over og bevisst på hvordan det er». De fortalte om framtidsplaner knyttet til å oppsøke nye miljøer og steder.

3) Å prøve å få sterkere fotfeste i mainstream

Deltagere som gir uttrykk for denne tilhørighetsstrategien uttrykker, i motsetning til de som ikke finner noe å relatere seg til i mainstream, at de er opptatt av å få større innpass i mainstream. Det gjør dem sårbare. Beate forklarte det slik:

Jeg ser jo at man går liksom og leter etter tilhørighet overalt, egentlig... ja, det er det å bli godtatt. Jeg føler meg som en skilpadde uten skall, at jeg ikke har noe hus å krype inn i. Du går liksom som en skyteblink.

Noe som vektlegges i møtene med mainstream, er om de andre dømmer deg eller ikke. Petter sa:

Det var liksom ingen som dømte meg eller skulle kjefta på meg. De var der liksom bare for å hjelpe meg hele veien. Det var liksom det jeg ble møtt med da... at jeg skulle få hjelp. Og da føler jeg meg som sett når jeg får hjelp.

I tillegg til å være opptatt av hvordan de blir møtt av andre, forteller deltagerne også at de er oppmerksomme på hvordan de møter andre. Det å ha tillit til andre beskrives som vanskelig. Anne knytter dette blant annet til erfaringene fra rusmiljøet:

Jeg sliter jo veldig med tillit og alt sånn der, ikke sant. Du blir jo prega av rusmiljøet, og det kommer i veien for møter med andre mennesker igjen.

Deltagerne beskrev at det å overskride egne grenser kan gjøre det vanskelig å stole på seg selv. Dette skaper en indre utrygghet og mangel på selvtillit – i tillegg til den manglende selvtilliten som de kan ha med seg fra oppveksten. Beate beskrev det slik:

Det skal ikke være normalt å oppleve så mye fæle ting i livet, egentlig, og tidlig i livet også, og da blir det litt som at du blir blinda for hva som er normalt da, og så senere da, så føler jeg at du er så sårbar for all kritikk... tror at det er noe galt med meg.

Deltagerne sa at det var godt å ha gode støttespillere på denne veien. Det å møte folk som forstår deg, hører på deg, tar deg på alvor og ikke dømmer, beskrives som viktig. Folk med og uten rusbakgrunn i hjelpeapparatet ble nevnt. Kommunale tilbud der man møter personer i samme situasjon, og selvhjelpsgrupper, kan også være til hjelp slik Anne fortalte:

Det at vi sliter med det samme, alle sammen, og vi hjelper hverandre, og ja, det er ganske unikt, det fellesskapet. Og du kan ringe når som helst, og de tar deg imot, og det spiller ingen rolle ... dem eller hvordan. Ja, de bare tar deg sånn som du er da, så der kan jeg virkelig kjenne tilhørighet.

I intervjuene kommer det fram at de som har beholdt barndomsvenner fra rusfri periode, og som har et relativt godt forhold til nær familie, har en del å bygge videre på. De som ikke har det, får lite drahjelp.

Deltagerne sliter med «sprekker» som i perioder fører dem tilbake til rusmiljøet. Det er et miljø som beskrives som kynisk, men miljøet kan også ha noe positivt å tilby; folk som er gode å snakke med, og som forstår deg. Anne sa at det også er noe trygt med rusmiljøet:

Det går nesten ikke an å kalle det samhold en gang altså, det er helt sånn ... ja, men samtidig så er det likevel det som er kjent, og da blir det på en måte det som er trygt.

Flere kommer inn på at på et lite sted er det lett å treffe på tidligere rusvenner på gata og at mange «vet hvem du er». Det å kunne være en del av et anonymt fellesskap i en storby kan gi medvind og fristunder fra den daglige kampen. En jobb du mestrer, og at en gjør nytte for seg, kan også gi tilhørighet og motivasjon slik Beate forklarte:

Sånn type arbeid går veldig bra, og der føler jeg du blir ikke sett på som noe annet enn hun i den grønne t-skjorta (som også de andre ansatte har på seg).

DISKUSJON

I diskusjonen vil vi argumentere for at tilhørighetsstrategiene bør ses i lys av deltagerens bestrebelser på å danne en positiv identitet. Vi vil videre diskutere hva arbeidet med å redusere barrierer for identitetsendring og samfunnsinkludering kan innebære for hjelpeapparatet.

1) Muligheter til å skape positiv identitet

For flere av deltagerne er erfaringer med tilhørighet nært knyttet til det ene attributtet i definisjonen på psykologisk tilhørighet (Hagerty mfl.1992), som handler om muligheter for identifikasjon (Jenkins 2008). Deltagere som ikke finner noe å relatere seg til i mainstream leter i andre miljøer. De som balan-

serer mellom mainstream og outsidersmiljøer er enten opptatt av å oppsøke sine respektive oppvekststeder ut fra en sterk tilknytning til stedet, eller å distansere seg fra oppvekstmiljøet. De er også opptatt av å forfølge egne interesser.

Deltagerne som prøver å få et sterkere fotfeste i mainstream er mer opptatt av det andre psykologiske tilhørighetsattributtet; de andres oppfatning av dem. De har oppmerksomheten mindre rettet mot seg selv. For dem kan derfor identifikasjon være av mindre betydning for å erfare tilhørighet. De er opptatt av å ikke bli møtt med stigma, av å være til nytte, og/eller få anerkjennelse. Disse verdiene kan imidlertid indirekte innvirke på identifikasjonsprosessene, ved at deltagerne har internalisert dem i ulike stadier av sosialiseringprosessene. Deltagerne kan derfor identifisere seg med miljøer som gir anerkjennelse og som verdsetter at man er til nytte.

Deltagerne som prøver å få et sterkere fotfeste i mainstream fortsetter likevel å oppsøke miljøer preget av ruserfaringer eller andre former for «utenforskap». Her er deres livserfaringer gyldige, og de behøver ikke å skjule sin historie. Å være en del av slike miljøer beskrives som en støtte på veien til å nå målet om sterkere tilknytning til mainstream. Selv om disse deltakerne beskriver seg som sårbare i møte med det som kan oppleves som andres fordømming, behøver ikke det bety at de innerst inne godtar en slik fordømming. De krever i ulik grad en aksept av den de er og for erfaringene de bærer med seg.

Nesten alle deltagerne forteller om en vanskelig barndom og ungdomstid forbundet med blant annet selvmordsforsøk, uro, følelse av å være annerledes, at ingen forsto hva som var galt, problematisk skolegang og/eller familieliv. De aller fleste forteller også at de opplevde en tilhørighet i rusmiljøer som de aldri før hadde opplevd. Misbruk av illegale stoffer er et avvik fra mainstream som sammen med andre «avvik», for eksempel psykiske helseproblemer og ikke-oppfylte skolekrav, bidrar til en «avviksidentitet». Samtlige deltagere er opptatt av det «normale» livet, det de kaller mainstream eller A4-livet. De uttrykker imidlertid ulik holdning til et slikt liv.

Det ser ut til at det er sammenheng mellom det deltagerne forteller om sitt forhold til rus(miljøer) og sitt forhold til mainstream. Det er de som ikke finner noe å relatere seg til i mainstream som uttrykker at de er mest positive til rus og/eller rusmiljø. De som derimot prøver å få et sterkere fotfeste i mainstream er de som er mest negative til rus(miljøer). De som balanserer mellom mainstream og outsidersmiljøer har et forhold til rus(miljøer) som befinner seg et sted mellom deltagerne som uttrykker de to andre tilhørighetsstrategiene.

Kanskje handler dette om at bruk av mye rus og/eller å være en del av et relativt belastet rusmiljøer gjør det problematisk å være en del av mainstream (Flåto og Johansen 2008; Room 2005; Smith-Solbakken og Tunngland 1997). De som har et positivt forhold til rus(miljøer) og som ikke er motivert til et annet liv, blir derfor ikke en del av mainstream. For de som har et positivt forhold til mainstream kan rus(miljøer) virke mindre attraktivt. Noen av

deltagerne vektla også at det var ved å endre sin holdning til mainstream at de kunne ta imot hjelp og få ny tilhørighet. Dette er i tråd med flere selvutviklingsprogrammer. Et eksempel er programmet til Prochaska, Norcross og DiClemente (1994) for endring av livet i ønsket retning. Hva som motiverer og hjelper de ulike deltagerne til å finne ny tilhørighet kan imidlertid være ulike forhold, og forskjellig fra person til person. Både selverkjennelsesprosesser og forhold i omgivelsene vil virke inn.

Når det gjelder de som ikke finner noe å relatere seg til i mainstream, kan deres utsagn ses på som en forsvarstale for livet de lever. De bruker en strategi for å mestre stigmatiseringen som går ut på å framheve det positive med stigmaet og de andres mangler (Goffman 1968:21–22).

En litt annen tilnærming er å ta innholdet i kritikken de reiser på alvor. Rusmisbruket er en måte å uttrykke opposisjon til dominerende verdier og normer i samfunnet. Deres «avvikeridentitet» må ses i sammenheng med muligheter for å unngå avvik (Johansson og Lalander 2012). Pedersen (2008) ser forståelsen av rusmisbruk i dag i sammenheng med at rusfeltet er dominert av forskere som benytter seg av det biomedisinske paradigmat, og det er problemene knyttet til rusmisbruket som står i sentrum. På 1960–70-tallet derimot, fantes det i større grad samfunnsforskere som også så rusmisbruk i sammenheng med kulturell motstand.

Det kan det være lite rom for å gjøre motstand uten å bli «marginalisert», sammenlignet med det som var tilfelle på 1960–70-tallet på grunn av utviklingen av en «terapeutisk kultur» (Madsen 2014). Psykososiale problemer i befolkningen beskrives i dag i liten grad i sammenheng med samfunnsstrukturer og kulturelle normer. De offentlige diskursene handler gjerne om at det enkelte individ må løse sine problemer med eller uten individuell hjelp av for eksempel terapeuter (Beck og Beck-Gernsheim 2002; Madsen 2014).

Deltagerne møter og må forholde seg til mange strukturelle betingelser som ikke nødvendigvis adresseres til samfunnsnivå. «Ungdataundersøkelsene» (NOVA 2014) viser en utvikling der de unge i stor grad adopterer verdiene til foreldregenerasjonen. Utdanning og arbeid ses på som veien til en god framtid. For å takle prestasjonspresset er det dessuten en utvikling der familien er viktig for å nærhet og verdsetting. Videre er det en utvikling i retning av færre «åpne» sosiale møteplasser utenom skolen, men flere «private». Det har også blitt færre jobbmuligheter til «drop-outs» blant annet på grunn av kravene «kunnskapsamfunnet» stiller og import av «billig arbeidskraft» (Dølvik, Fløtten, Hippe og Jordfald 2014). Dette er eksempler på utviklingstrender som på ulikt vis kan manifestere seg i deltagerens hverdagslivserfaringer.

Erfaringene de unge voksne med ROP-problemer har med å leve «på utsiden» kan ha satt dype spor og er blitt en del av deres identitet. De kan i ulik grad føle seg fremmed blant de som ikke har disse erfaringene. Det som kan gi «pusterom» vurderes av samfunnet som avvik. «Gatekapital» (Sandberg og Pedersen 2006), menneskekunnskap og klokskap deltagerne har ervervet seg i livets skole har liten verdi i samfunnet.

Deltagernes livssituasjon er ikke statisk. Fortellingene inneholder elementer som tilsier at deres livssituasjon kan endres. For eksempel inneholder fortellingene til deltagere som ikke finner noe å relatere seg til i mainstream, rapporter om oppsøking av nye miljøer for å prøve å moderere rusmisbruket, og å endre døgnrytme for å mestre skolen. Anderson (1998) påpeker at ingen nødvendigvis ønsker å ha en avviker-/outsideridentitet, men kan oppleve et identitetsubehag. Deltagerne kan oppleve et spenningsforhold mellom en ønsket positiv identitet og manglende muligheter til å gjøre noe med sin livssituasjon. De balanserer på ulike måter mellom å tilpasse seg mainstream og å trekke seg tilbake fra forventningene de møter.

2) Aktive unge voksne og hjelpetilbudet

Overgangen fra ungdom til voksen kjennetegnes generelt ved store endringer og mange valg. Dessuten vil deltagernes problemer knyttet til rus og psykisk helseutfordringer stille den enkelte overfor ytterligere utfordringer.

Anderson (ibid.) har foreslått en kulturell teori for rusmisbruk som innbefatter motivasjonsfaktorer knyttet til identitetsendringer, og muligheter individet har for positiv identitetskonstruksjon. For å kunne hjelpe rusmisbrukere må man forstå hva som er ønsket identitet. Tiltak knyttet til utdanning, jobb og mer uformelle sosiale arenaer må ses i sammenheng disse ønskene. Flere av deltagerne har mange negative erfaringer med å måtte forholde seg til samfunnets forventninger i ungdomsårene. «Trange krav» til A4-løp gir ikke nødvendigvis motivasjon til å bli en del av mainstream. De unge voksne har ønsker for sine liv, tar aktivt stilling til situasjonen de befinner seg i, og tar valg på bakgrunn av dette. Deres synspunkter må anerkjennes og tas på alvor og være et utgangspunkt for å vurdere hjelpebehovet (Anvik 2013). Dette innebærer ikke bare «å lytte», men også å undersøke hvilke muligheter som finnes, og når det er nødvendig, bidra til å skape nye muligheter.

Det kan være for lite mangfold av arenaer som rommer deres livserfaringer og verdier, både innenfor og utenfor hjelpeapparatet. Deltagerne uttrykte også ønsker om å finne miljøer der deres livserfaringer er gyldige, slik at de kan senke skuldene og være seg selv. De uttrykte ønsker om følgende rom: miljøer som består av personer med ruserfaring som er på samme sted i ruskarrieren som dem selv, «eks-rusmisbrukere» eller personer som på andre måter har livserfaringer som gjør at de forstår; miljøer som er «kule»; miljøer for å ha det gøy og oppleve spenning; frirom fra forventninger; rom for å utforske hvem man er og veier til et meningsfullt liv; og muligheter til å bruke sine erfaringer slik at andre kan dra nytte av dem.

Deltagerne beskriver at det er knyttet et stigma til dem på grunn av rusmisbruket. Stigma knyttet til de psykiske problemene som deltagerne også har erfaringer med, blir derimot ikke omtalt. Særlig de som prøver å få et sterkere fotfeste i mainstream beskriver også til dels selvstigmatisering knyttet til ruserfaringene (Corrigan og Watson 2002). De har til dels internalisert samfunnets verdsettingskriterier og «de andres blikk». Det er ikke

bare de andre som ser ned på dem. De ser også ned på deler av seg selv og skammer seg til dels over det livet de har levd.

Stigmatisering kan innebære at man blir oppfattet som mer «annerledes» av andre enn man er, og kan sies å utgjøre en barriere for samfunnsinkludering. Det er et politisk og normativt spørsmål om det er vellykkethetsnormene og verdiene i mainstream som skal endres eller om det er den stigmatiserte som skal innordne seg mainstream. Organisasjoner til funksjonshemmede har i lengre tid arbeidet for et mer universelt utformet samfunn (Lid 2009). Psykososiale problemer er imidlertid i mindre grad sett i sammenheng med barrierer i omgivelsene. Det er mer den enkelte som er bærer av disse problemene og som må endre seg (Beresford og Boxall 2012). FN-konvensjonen om rettighetene til mennesker med nedsatt funksjonsevne (CRPD)⁴ som Norge ratifiserte i 2013, innbefatter psykososiale funksjonsnedsettelse. I følge konvensjonen skal blant annet funksjonsnedsettelse knyttet til deltakelse på sentrale samfunnsarenaer imøtekommes i rimelig grad, ellers er det å anses som diskriminering.

Dette vedrører den politiske dimensjonen ved sosial inkludering (Oliver og Sapey 2006; Ware, Hopper, Tugenberg, Dickey og Fisher 2007). I forhold til kommunale tjenester reiser dette spørsmål knyttet til tjenesteapparatets mandat i møte med de problemer individet erfarer og som har sammenheng med samfunnsutformingen og samfunnets «handlingsevne» (Davidson 2006; Davidson, Flanagan og Styron 2012; Morris 1997; Pelletier, Fortin, Laporta, Pomey, Roelandt, Gue´zennec, Murray, DiLeo, Davidson og Rowe 2013; Skegg 2005).

KONKLUSJON

Deltagerne formidlet ulike opplevelser av tilhørighet og ønsker om tilhørighet i hva de oppfattet som henholdsvis mainstream og rusmiljøet. For enkelte var det vanskelig å finne noe å identifisere seg med i mainstream, mens det var lettere å finne det i rusmiljøer. Andre prøvde å balansere mellom tilhørighet i mainstream og i outsiderlivet, mens andre igjen prøvde slutte med rus, bryte med rusmiljøet og få sterkere fotfeste i mainstream.

Deltagernes tilhørighetsstrategier kan plasseres ulikt på et kontinuum der tilhørighet i mainstream og tilhørighet i outsider-/rusmiljøer utgjør ytterpunktene. Plasseringen på kontinuumet kan ses i sammenheng med hvilke muligheter deltagerne opplever de har til å bli en del av mainstream.

Deltagerne har mange negative erfaringer med å måtte forholde seg til andres eller samfunnets forventninger i ungdomsårene. Rigide krav gir ikke nødvendigvis motivasjon til å tilpasse seg. For at deltagerne skal oppleve at de har samme reelle mulighetene for deltagelse på sentrale samfunnsarenaer som andre innbyggere, må den enkeltes identitet eller ønskede identitet tas

4. Se: <http://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/convtexte.htm>.

med i betraktningen. Dette innebærer blant annet at det finnes muligheter for å delta i aktiviteter som oppleves som meningsfulle og der erfaringene dine blir sett på som en ressurs. Det bør finnes et mangfold av tilhørighetsrom som omfatter den enkeltes identitet eller ønskede identitet.

Dette krever tjenester som retter blikket «utover» det individorienterte, og som kjenner lokalmiljøet og sentrale rettigheter og muligheter som er relevante for personen. Det kreves videre fagpersoner og tjenester med blikket rettet «oppover», som fungerer som lobbyister og som legger press på myndigheter for å ivareta rettigheter og behov for den aktuelle brukergruppa.

Studien problematiserer forskning som bidrar til ytterligere marginalisering av folk som holdes utenfor, ved å ha et for sterkt problemfokus på rus og psykisk lidelse, og at den ikke tar på alvor det som personene med disse problemene prøver å oppnå i sine bestrebelser.

LITTERATUR

- Alexander, C.L. (2008) Safety, fear and belonging: The everyday realities of civic identity formation in Fenham, Newcastle upon Tyne, *ACME: An international e-journal for critical geographies*, 7(2):173–198.
- Anderson, T.L. (1998) A cultural-identity theory of drug abuse, *Sociology of Crime, Law, and Deviance*, 1:233–262.
- Anvik, C.H. (2013) Unge, psykisk helse og utenforskap, en norsk kontekst, i T. Olsen og J. Tägtström (red.) *For det som vokser. Unge, psykisk uhelse og tidlig uførepensjonering i Norden. En antologi* (97–119), Stockholm: Nordens Velfärdscenter.
- Baumeister, R. og M.R. Leary (1995) The need to belong: desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation, *Psychological Bulletin*, 117:497–52. DOI:10.1037/0033-2909.117.3.497.
- Beck, U. og E. Beck-Gernsheim (2002) *Individualization: institutionalized individualism and its social and political consequences*, London: Sage.
- Benedicto, J. og M.L. Moran (2007) Becoming a citizen – Analysing the social representations of citizenship in youth, *European Societies*, 9(4):601–622. DOI:10.1080/14616690701314085.
- Beresford, P. og K. Boxall (2012) Service users, social work education and knowledge for social work practice, *Social Work Education*, 31(2):155–167. DOI:10.1080/02615479.2012.644944.
- Clayton, A., M.J. O'Connell, C. Bellamy, P. Benedict og M. Rowe (2013) The citizenship project part II: Impact of a citizenship intervention on clinical and community outcomes for persons with mental illness and criminal justice involvement, *American Journal of Community Psychology*, 51(1–2):114–122. DOI: 10.1007/s10464-012-9549-z.
- Corrigan, P.W. og A.C. Watson (2002) The paradox of self-stigma and mental illness, *Clinical Psychology: Science and Practice*, 9(1):35–53. DOI: 10.1093/clipsy.9.1.35.

- Dahlberg, K., N. Drew og M. Nystrom (2008) *Reflective lifeworld research*, 2. utg., Hungary: Studentlitteratur.
- Davidson, L. (2006) What happened to civil rights? *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 30(1):11–14. DOI: 10.2975/30.2006.11.14.
- Davidson L, E. Flanagan og T. Styron (2012) Designing policies to foster the community inclusion of people in recovery, i P. Ryan, S. Ramon og T. Greacen (red.), *Empowerment, lifelong learning, and recovery in mental health: towards a new paradigm*, London: Palgrave Macmillan.
- Drake, R.E. og M.A. Wallach (2000) Dual diagnosis: 15 years of progress, *Psychiatric Services*, 51(9):1126–1129.
- Dølvik, J.E., T. Fløtten, J.M. Hippe og B. Jordfald (2014) *Den nordiske modellen mot 2030. Et nytt kapittel?* Fafo-rapport 2014(46), Oslo: Fafo.
- Finlay, L. (2012) Five lenses for the reflexive interviewer, i J.F. Gubrium, J.A. Holstein, A. Marvasti og K. McKinney (red.), *The SAGE Handbook of interview research: The complexity of the craft*, London: Sage.
- Flåto, M og N.B. Johansen (2008) Mot en sosiologisk forståelse av avhengighet? *Sosiologi i dag*, 1:38–57.
- Goffman, E. (1959) *The presentation of self in everyday life*, New York: Doubleday.
- Goffman, E. (1968) *Stigma. Notes on the management of spoiled identity*, London: Penguin Books.
- Hagerty, B.M., J. Lynch-Sauer, K.L. Patusky, M. Bouwsema og P. Collier (1992) Sense of belonging: A vital mental health concept, *Archives of Psychiatric Nursing*, 6(3):172–177. DOI:10.1016/0883-9417(92)90028-H.
- Hall, T., A. Coffey og H. Williamson (1999) Self, space and place: youth identities and citizenship, *British Journal of Sociology of Education*, 20(4):501–513. DOI:10.1080/01425699995236.
- IS-1948 (2012) *Nasjonal faglig retningslinje for utredning, behandling og oppfølging av personer med samtidig ruslidelse og psykisk lidelse – ROP-problemer*, Oslo: Helsedirektoratet.
- Jenkins, R. (2008) *Social identity*, 3. utg., New York: Routledge.
- Johansson, T. og P. Lalander (2012) Doing resistance – youth and changing theories of resistance, *Journal of Youth Studies*, 15(8):1078–1088. DOI:10.1080/13676261.2012.693591
- Lid, I.M. (2009) Hva kan man oppnå gjennom universell utforming? En undersøkelse av ulike sider ved begrepet», *FORMakademisk* 2.1.
- Lister, R., N. Smith, S. Middleton og L. Cox (2003) Young people talk about citizenship: empirical perspectives on theoretical and political debates, *Citizenship Studies*, 7(2):235–253. DOI:10.1080/1362102032000065991.
- Madsen, O.J. (2014) «Det er innover vi må gå.» *En kulturpsykologisk studie av selvhjelp*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Mead, G.H. (1934) *Mind, self, and society: From the standpoint of a social behaviorist* (Vol. 1), Chicago: University of Chicago Press.
- Moltu, C., J. Stefansen, M. Svisdahl og M. Veseth (2013) How to enhance the quality of mental health research: Service users experiences of their potential contributions through collaborative methods, *American Journal of Psychiatric Rehabilitation*, 16(1):1–21. DOI:10.1080/15487768.2013.762295.

- Morris, J. (1997) Care or empowerment? A disability rights perspective, *Social Policy and Administration*, 31(1):54–60. DOI: 10.1111/1467-9515.00037.
- Ness, O., M. Borg, R. Semb og B. Karlsson (2014) «Walking alongside»: collaborative practices in mental health and substance use care, *International Journal of Mental Health Systems*, 8(55):1–8. DOI: 10.1186/1752-4458-8-55.
- NOU (2001:22) *Fra bruker til borger. En strategi for nedbygging av funksjonshemmende barrierer*, Oslo: Arbeidsdepartementet.
- NOVA (2014) *Ungdata. Nasjonale resultater 2013*, NOVA Rapport 10/14, Oslo: NOVA.
- Oliver, M. og B. Sapey (2006) *Social work with disabled people*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Pedersen, W. (2008) Hasj i Norge: Mainstream, motkultur eller marginalitet? *Tidsskrift for velferdsforskning*, 11 (3):208–219.
- Pelletier, J., D. Fortin, M. Laporta., M. Pomey, J. Roelandt, P. Gue´zennec, M. Murray, P. DiLeo, L. Davidson og M. Rowe (2013) The global model of public mental health through the WHO quality rights project, *Journal of Public Mental Health*, 12(4):212–223. DOI: 10.1108/JPMH-06-2013-0048
- Prochaska, J.O., J.C. Norcross og C.C. DiClemente (1994) *Changing for good*, New York: William Morrow.
- Room, R. (2005) Stigma, social inequality and alcohol and drug use, *Drug and alcohol review*, 24:143–155. DOI:10.1080/09595230500102434.
- Sandberg, S. og W. Pedersen (2006) *Gatekapital*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Skegg, A.M. (2005) Human rights and social work. A western imposition or empowerment to the people? *International Social Work*, 48(5):667–672. DOI: 10.1177/0020872805055334.
- Smith, J.A. og M. Osborn (2008) Interpretativ fenomenologisk analyse, i J.A. Smith, (red.), *Qualitative Psychology. A Practical Guide to Research Methods* (2. utg.), London: Sage Publications.
- Smith-Solbakken, M. og E.M. Tunngland (1997) *Narkomiljøet. Økonomi, kultur og avhengighet*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Stets, J.E. (2006) Identity Theory, i P.E. Burke (red.), *Contemporary Social Psychological Theories*, Stanford: Stanford University Press.
- St.meld. nr. 30 (2011–2012) *Se meg! En helhetlig rusmiddelpolitikk: alkohol – narkotika – doping*, Oslo: Helse- og omsorgsdepartementet.
- St.prp. nr. 63 (1997–1998) *Om opptrappingsplan for psykisk helse 1999–2006. Endringer i statsbudsjettet for 1998*, Oslo: Helse- og omsorgsdepartementet.
- Ware, N.C., K. Hopper, T. Tugenberg, B. Dickey og D. Fisher (2007) Connectedness and citizenship: Redefining social integration, *Psychiatric Services*, 58(4):469–474.
- Yates, S. og M. Payne (2006) Not so NEET? A critique of the use of «NEET» in setting targets for interventions with young people, *Journal of Youth Studies*, 9(3):329–344. DOI:10.1080/13676260600805671.